

ЦӨӨЛНВР ҮГ

Хальмг өмтнө хуучна бөөдл, жирл, авъяс йир олдн соньн болн. өврмжтө. Эн тоот өврмж аав-ээжес үлдсн зөөр. Кезэңк цагас үлдж йовх авг-бөрц болн авъясмуд сергөхин төлө, хадлхин төлө, маршго төлө, бидн школдан «хальмг улсин өрк-булин авг-бөрц болн авъяс» гидг курс олзлж хальмг сойлын төрмүдиг бичкүдт зааж өгнөвидн.

Төр учрар сурһульчнр хальмг улсин авг-бөрцин, авъясин көтлврэр өрк-булин авг-бөрцлө, амн үгин зөөрлө, бурхн шажин номла, хальмгин сойлла таньлдна.

Эн көтлвр тавн ик өңгөр хувагдна (тогтна):

1. Нүр үг.
2. Мана өрк-бул.
3. Күүкд-көвүдин сурһмжлһн.
4. Хальмг улсин сөн өдрмүд.
5. Хальмг улсин наадд.

Өрк-бүлөр дамжулад 5–6 наста бичкүд болн эклц классин сурһульчнр (1–3 кл.) хальмг улсин авг-бөрцин, авъясин, сойлын тускар медрл авна. 5-гч классас авн 9-гч класс күртл сурһульчнр цааранднь улм гүүдүлж дасна: һо-сөөхин сурһмж, амн үгин билгин, сурһмжин авг-бөрц, үдг-тох-мин тускар болн «Жаһфрас» оln зүсн сурһмжин авг-бөрц тодлж авна.

Өңг болһн эврөннь күслө:

1. Нүр үг. Хальмг улсин авъясин туск цөөлһвр: юуни төлө хальмг авг-бөрц, авъясмуд дасжахмб?
 - авъясмудын соньн болн өвөрцинь цөөлһж өглһн;
 - ямаран оln зүсн авъясмуд бөөдгин тускар келж өглһн;
 - амн үгин зөөрин учр-утхинь, чинринь күүкдт медрлх;
 - эн дасврас сурһульчнр ямаран тус-дөң авхин үзүлх.

«Сурһмжиг – өмтнөс авдг, ухаг – үлгүрмүдөс авдг» – гидг үлгүр кезэд чигт-чинрэн геешго. Төр учрар сурһульчнриг хальмг улсин авг-бөрцлө, авъясла, бурхн шажин номла, хальмгин сойлла таньлдүлһхмн.

Кемр күн болһн эврөннь урдксиннь үлдэсн зөөриг медрөд, терүгөр соньмсж олзлад бөөхлө, күүнө медрлнь өөдрөд, тоомсрта заң-бөрцтө болдмн.

2. Мана өрк-бул.

Өрк-булин авг-бөрц таньлдүллһн. «Икинь күндлдг, бичкнинь өкөрлдг» – гидг үлгүрэр дамжулж өрк-булин авг-бөрцин тускар күүкдт цөөлһж өглһн:

– аав-ээж – гисн үгмүдин чинр медрлһн;

© Челбанова Е. И., 2001

ISBN 5-7102-0366-x

Методическое пособие
Челбанова Екатерина Ивановна

ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ КАЛМЫКОВ

(программа и примерное планирование для 5–6 лет, 1–9 классов)

Подписано к печати 25.04.2001.
Формат 60x84/16. Печать офсетная.
Усл. п. л. 2,33. Тираж 1000 экз.
Заказ 1289.

ЛР № 010169 от 07. 02. 97.
АПП «Джангар»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245

5. Кезеңк хальмг наадна тускар. Нааддын учр-утхинь, чинринь цөөлгх. Хальмг улст оln зүсн наадн бөөдгинь медулх. Кезеңк нааддла таньлдүүлн.

1. То тооллн.
2. Хурһдар наад наадлн.
3. Билцг буттулн.
4. Дохчн йовж келдг шүлгүд келлн... н. ч.

Эн нааддын зокал цөөлж өглн, нааддын өвөрц медж авлн. Тер дотрас шаһан тускар келж өгх кергтө, шаһас үзүлөд цөөлгх.

Эн тавн өңгөр күүкдин наснд ирлцүлжж 5-6 наста бичкүдүт, эклц классин (1-3 кл.) болн 5-гч классас авн 9-гч класс күртл хальмг улсин авг-берцин, авъясин кетлвр бичгдв. Сурлһна зураһар хальмг улсин авг-берц, авъяс гидг курс долан хонгт нег час һарһгдв, цуг сурһулин жилд классар имм цаг:

- 5 - 6 наста - 30 ч.
- 1 - 2 кл. - 30 ч.
- 3 кл. - 30 ч.
- 5-гч классас авн 9-гч класс күртл кетлвр эртас белн, имм цаг:
- 5 кл. - 25 ч.
- 6 кл. - 24 ч.
- 7 кл. - 24 ч.
- 8 кл. - 24 ч.
- 9 кл. - 18 ч.

Школд 5 - 6 наста, эклцин класст эн курс өггднө. Кетлвр болһнд үлгүрлгч зура бөөнө. 5 - 6 наста күүкдин, 1-2 кл. кетлвр нииллсн, яһад гихлө келөн цуһар тегш өдлөр медцхөхш. Зөрмснь йир мууһар меднө. Тер учрар медрлинь, келлһнө кедлмшиг класс классар нөөһинь олж кех кергтө. Кичөл болһиг урн үгин билгөр болн нааддар дамжулж бичкүдүт цөөлгх кергтө.

Хальмг улсин өрк-булин авг-берц, авъяс гидг курс хальмг келнө, ум-шлһна, зурлһна, дууһин, туужин кичөллө залһлдата. Сурһульчнр сурһлһ болн сурһмж һанцхн кичөлөс биш, хойрдгч өңд (классин хөөн) кегддг кедлмшөс иш авх зөвтө. Тернь оln зүсн студий (хойрдгч өңг); зурлһн, театрин, биһин, дууһин, көгжмин, гармулин, онц-онц предметмүдин факультативс. Эн хойр кедлмш (өрүнө болн үдөнө хөөн) төрүц салһж болшго. Хойрдгч өңд кегддг кедлмш сурһульчнрин өрүнө өңд авсн медрлинь гүүдүлнө. Кедр имм медрлинь өөдлүлһнө кедлмш дамжад кехлө, бичкүдүд терскн келөн, хальмг улсин авъяс медж, тодлж авх гиж - санан орна.

- кезене мана кегшн аав-ээж яһж нег-негэн тевчж, күндлдг, һольш-гар бийөн бердгин тускар күүкүдт келж өглн;

- амн үгин зөөрер ямаран сурһмжн медрл авдгинь үзүлх;
- эцкин элгн-садыг яһж нерөддгинь медх;
- экин элгн-садыг яһж нерөддгинь медх;
- цуг эн тоотыг тохм, элгн-садн - гисиг цөөлжж өгхмн. Учр-тохмин берлц зааж өгхмн (зурлһн);

- ах кү күндлдг үгмүд цөөлжж өглн (һаһа, дөөдө, жеежө, эгч, баажа, баава);

- оln зүсн үлгүрмүдөр (1. Усна экн - булг, күүнө экн - һаһцнр.

2. Элгн ацан болдго, элсн ацан болдг... н. ч.)

- наадар: өрк-бул, гиичнр, кен альдаран йовсмб?... Көгшө бичкн хойр... н. ч. дассан давтх.

3. Күүкд-көвүдин сурһмжлһна тускар. Эн төрин күсл: Кезене яһж өрк-бүлд күүкд-көвүд өскдг, ямаран сүв-селвг олзлдг, ямаран керг-үүл, яһж эрдм дасхдг, теегин, теңгрин бөөдл болн йиртмжн туск шинжвр медж авлн. Дөкөд болхла, яһж күүкд-көвүдөн урн үгин билгөр дамжулж сурһмж даслһна туск цөөлһвр:

1. Көвүг - үүрөрнь
- Күүкиг - үүлөрнь.
2. Номд - мерн, мөрд - серт.
3. Үүлд - урн, үгд - цецн.
4. Күн болхнь баһасн, күлг болхнь уһнаһн.
5. Махлата мал... н. ч.

4. Нөөрин тускар

1. «Зул» - гидг сөн өдрт. Зул - гидг сөн өдрт нас авдгинь («ки» насн). ончтаһар темдлгдгинь сурһульчнрт цөөлгх кергтө. Ямаран авъяс эн нөөрт олзлдгинь медж авлн, зулын йөрөл зааж өглн.

2. Цаһан сарин тускар.

Эн сөн өдриг яһад «Цаһан сар» - гисмб? Учр-утхинь күүкүдт келж өгх. Яһж эн нөр тосж, һарһдгинь медж авлн. Ямаран авг-берц, авъяс эн нөөрт олзлдгиг зааж өглн. Хот-хоолын һөөхүл кех. Цаһан сарин йөрөл зааж өгх.

3. Үрс сарин тускар.

Эн нөөрин өвөрцинь сурһульчнрт келх кергтө. Яһад «үрс сар» - гисмб? Ямаран авг-берц эн нөөрт олзлдгиг медж авлн.

Хальмг улсин авг-бөрцин, авъясин көтлвр 5 – 6 наста күүдт

1. Нүр үг. Кезеңк хальмг улсин авг-бөрцин авъясин туск – 1 ч.
Төр. 1. Мана өрк-бүл – 10 ч.

1. Өрк-булин сурһмжһна авъяс – 1 ч.
2. Аав-ээж сурһдг авъяс – 1 ч.
3. Аав-ээж күндлдг авъяс – 1 ч.
4. Кү күндлдг авъяс – 2 ч.
5. Хотас дееж бөрдг авъяс – 1 ч.
6. Цө – цөөһин авъяс – 1 ч.
7. Зул бөрдг авъяс – 1 ч.
8. Дассан нааддар батлһн – 2 ч.

2. Өрк-булин сурһмжһна туск – 6 ч.
а) бийен бөрдг авъяс – 1 ч.
б) кү тоодг, гичлүлдг авъяс – 2 ч.
в) авц-бөрц гидг авъяс – 1 ч.
г) авц-бөөцин гидг авъяс – 1 ч.

3. Хальмг нөөрин авг-бөрцин туск – 5 ч.
а) хальмг нөөрин йөрелин авъяс.

4. Кезеңк нааддын тускар – 8 ч.

а) нааддар, үлгүрмүдөр, нааддын шүлгүдөр сурһмж өгдг авъяс.

Цуг: 30 ч.

Хальмг улсин авг-бөрцин, авъясин көтлвр

1 – 2 класс

1. Нүр үг. Өрк-булин авг-бөрцин, авъясин туск – 1 ч.

Төр 1. Өрк-булин авг-бөрц авъяс – 9 ч.

- а) кү күндлһнө авъяс – 1 ч.
- б) йорин авъяс – 1 ч.
- в) цөөрин авъяс – 1 ч.
- г) садн-элгнө бөрлц мөдүллһн – 4 ч.
- д) нааддар дассан батлһн – 2 ч.

2. Өрк-булин сурһмжһна тускар – 6 ч.

а) көвүн күнө сурһмжһн авъяс – 2 ч.

б) күүкн күнө сурһмжһн авъяс – 1 ч.

в) урн үгин билгөр сурһмж өгдг авъяс – 2 ч.

3. Нөөрин авъяс болн авг-бөрцин туск – 8 ч.

а) «ки» нас авлһна авъяс

б) нас утдулһна авъяс

в) цацл цацлһна авъяс

г) йисн һолын авъяс

д) жилин эзн – гидг сөн өдрин авъяс

е) цаһаллһна авг-бөрц

ж) һазр болн ус төклһнө авг-бөрц

з) «ова» төклһнө авг-бөрц, авъяс

4. Кезеңк нааддын тускар – 6 ч.

а) оһн зүсн наадһна таньлдлһн

Цуг: 30 ч.

Хальмг улсин авг-бөрцин болн сойлын көтлвр

3-гч класс

Төр 1. Хальмг улсин авг-бөрцин болн сойлын тускар – 6 ч.

а) Өрк-булин авг-бөрцин тускар

б) хальмг улсин хувцна болн һос-башмгин авъясин туск

в) юм йөрөдг авъяс (шин хувц, өмскүл)

г) кезеңк эдлж йовсн ааһ-савин өвөрцин туск

2. Хальмг өмтнө шишлң иддг, уудг хотын авъясин туск – 6 ч.

а) хө аллһна авъясин туск

б) махна, дотрин авъясин туск

в) хотд йөрөл төвдг авъяс

г) уудг үснө чинриннь туск

д) һалын авъяс.

3. Амн урн үгөр дамжулад сурһмж өгдг авъяс – 12 ч.

а) үлгүрмүдөр (көдлмшин, сурһулин, иньгллтин туск)

б) туулар («Чон арат хойр», «Чал ирвр», «Хулһн марл хойр»)

в) магталар (көвүдин, күүкдин магтал)

г) кү наадлад келдг үг

д) керө ду һарһхла, келдг үг

- е) темөнө шинж
 - ж) далын шинж
 - з) нааддын шүлгүд.
4. Кезеңк хальмг наадд – 6 ч.
- а) Хавлж ав!
 - б) Зүр халһн.
 - в) Цалм хайлһн.
 - г) Овн төв халһн.
 - д) Тоолгдуд болн даржнуд.

Цуг: 30 ч.

Хальмг улсин авг-бөрчин, авъясин болн сойлын кетлвр

5-гч класс

1. Нур үг. Хальмг улс нүүдг эмтн бөөж – 1 ч.
2. Төр. Хальмг мал өсклһнэ авг-бөрчин, авъясин туск – 9 ч.
 1. Хальмг мал: дөрвн зүсн мал өсклһнэ туск – 1 ч.
 2. Малд телинь авхуллһна авъяс – 3 ч.
 3. Мөрнө шинж – 1 ч.
 4. Темөнө шинж – 1 ч.
 5. Хотын өвөрц (кур, дотр) – 1 ч.
 6. Хотын йерелин авъяс – 1 ч.
 7. Этүдөр келж дуулдг дуд – 1 ч. («Манахн маңдур нүүжөнөвидн»).
3. Төр. Хальмг улсин һарин эрдмин өвөрчин туск – 10 ч.
 1. Ноос эд бод келһн – 1 ч.
 2. Арс эд бод келһн – 1 ч.
 3. Цутхир кегдлмүд – 1 ч.
 4. Цаһан мөңгөр цокарлһн – 1 ч.
 5. Модна урчуд – 1 ч.
 6. Хатхир (зег) – 1 ч.
 7. Кегдлмүдин өвөрцд һарһсн шүлгүдин, дуудын туск – 2 ч.
 - а) токуг
 - б) домбр, цаһан мөңгн бүс
 - в) хар лаңк бүшүмүд
 8. «Жаңһрин» белгес хальмг улсин һарин эрдмин туск болн маг-тал олж умшлһн – 2 ч.

- а) маля.
 - б) бөөшң
 - в) хувцн, һосн
4. Төр. Туулар, тежгөһөр, үлгүрмүдөр сурһмж өгдг авъяс – 5 ч.
1. Туулар – 3 ч.
- а) «Му гиж бичө бац»
 - б) «Аю ноха хойр»
 - в) «Тһстн така хойр»
2. Тежг үгүмүдөр күүнө бөөдл медүллһн – 2 ч.
- а) Гесдөн гер шүдтө.
 - б) Чикн уга толһа.
 - в) Мөрнь гүүжөнө.
 - г) Тос уух һазрасн ус ууж.
 - д) Махлата мал.
 - е) һашун усна көөсн.
 - ж) Күндөн гиигнөс өгнө.
 - з) Зуурм алсн моһа мет.
 - и) Цог ишкн ноха.
 - к) Кеер хонад, кец дерләд.
 - л) Мис ноха хойр.
 - м) Өмд күн арһта.

Цуг: 25 ч.

Хальмг амн үгин билгин сурһмжн авг-бөрчин кетлвр

6-гч класс

1. Нур үг – 1 ч.
- а) Амн үгин зөөрлө таньлдлһн.
2. Төр. Хальмг амн үгин билгин сурһмжн авг-бөрц – 23 ч.
 1. Ут туульс – 4 ч. (учр-утхинь цөөлһх)
 - а) «Кер һалзн хуцта Кеедө – гидг өвгн» – 1 ч.
 - б) «Алтар өндгдгдг богшурһа» – 1 ч.
 - в) «Бош көвүн тош һодьлта» – 2 ч.
 2. Үлгүрмүд – сурһмжн үг – 2 ч.
 - а) Авдрин хазн чилдг.
 - Альһни хазн чилдго.
 - б) Инөх күн олдх.

Уульх күн олдхго.

- в) Күүнэ зөв күцэхлэ,
- Эврэ зөв күцдг.

г) Малян шарх эдгдг.

Келнэ шарх эдгдго.

д) Сурсн зан

Суарар боов чигн, болдго.

е) Чонын амн идв чигн улан.

Эс идв чигн улан.

ж) Ээжин ачиг альхн деерэн

Мах чанж өгвчн хөрүлж болшиго.

з) Бийән эс асрсн күн

Кү асрж чаддг уга.

9. Эжн уга болхла,

Эврэ кел чигн ацан.

10. Моһан эрөнъ һазань,

Күүнэ эрөнъ дотрнь.

3. һурвнтс – 3 ч. (Күүнэ уха, медрл үзүлжэх зокъял).

а) Орчлңгин һурвн хар?

б) Орчлңгин һурвн цаһан?

в) Орчлңгин һурвн харһу?

г) Орчлңгин һурвн юмн хоосн?

д) Орчлңгин һурвн юн сөөхн?

е) Орчлңгин һурвн юн өмтөхмби?

ж) Орчлңгин һурвн юн хурдн?

з) Орчлңгин һурвн көк? н. ч.

4. Йерэлмүд – 7 ч. (Йерэл төвдг авъяс)

а) Терскндөн нерөдсн йерөл.

б) Баатр Жаһрт нерөдсн йерэлмүд.

в) һарсн өдрин йерөл.

г) Шин бүүрин йерөл.

д) Өрк-бүл болжах баһчудт төвдг йерэлмүд.

е) Ата-марһана йерөл.

5. Магталмүд – 5 ч.

а) Адууч күүнэ магтал.

б) Баахн көвүд, залус биилхлө, магтдг магтал.

в) биилсн күүкдиг магтдг магтал.

г) бөк ноолдсн цагт төвдг магтал.

6. «Жаһр» – 2 ч. (Чеежөр дасх).

а) Аһ Шавдл хатна магтал.

б) Меринь магтал.

Цуг: 24 ч.

Хальмг амн үгин билгин сурһмжин авг-бөрцин, авъясын көтлвр

7 класс

1. Нүр үг – амн-үгин зөөрөс (кемөлһнө, «Далн хойр худлын», оln ду-
удын тускар цөөлһж өглһн) – 1 ч.

2 төр. «Күндлн бөрн гертнь, күргн бөрн һазртнь» – гидг үлгүрөр
күндлһнө авъяс цөөлһлһн – 6 ч.

а) Заңнь сөөнднь өмтн хурдг,

Замгнь сөөнд заһсн хурдг.

б) Ундынь өгөд

Учринь сур.

в) Заагар салькн ордг,

Зааврар ухан ордг.

г) Герт орж ирсн күүг хувцарнь шинжлдг,

һархлань – ухаһарнь шинжлдг.

д) Даарснд – һал түл,

Өлсснд – хот кө.

е) Бийәсн медөтө күүнөс үг бичө булагд.

3 төр. Хальмг амн үгин билгин сурһмжин авг-бөрцин, авъясын туск –
17 ч.

1) Кемөлһнө тускар – 4 ч.

а) Кемөлһдг ясна домг

б) яс кемөлһх авъяс

2 «Нөрн шинж» – гидг наадна туск – 4 ч.

3. «Далн хойр худл» – 4 ч.

а) «Далн хойр худлын» учр-утхинь цөөлһх.

б) эс медгдсн үгмүд цөөлһх (багшин хөлөцөр).

4. Олна дуд – 5 ч. (учр-утхинь цөөлһх)

а) туужин дун («Мазн баатр», «Сөм хамрта парнцс»).

б) авъясын болн күч-көлснө дуд (Сөңгин дун», «Хадлһна
дун»)

- в) дурна туск дун («Кооку», «Тегреш») г) гер-мал боллһна, өрк-бүлин, бөөдл-жирһлин дуд: «Сайг сөөхн саарл», «Өндр уулын бел», «Алта деернь һархнь»...)

Цуг: 24 ч.

Хальмг хүрмин авг-бэрцин болн авъясин кетлвр

8-гч класс

- 1 Нүр үг. Хальмг хүрм – 1 ч.
 а) һаран һанһд күргөд, келән дерөд күргөд.
 б) Көвүн күн задһа эс болсн хөөн – дуутань сөн.
 Күүкн күн бүтү эс болсн хөөн – дун угань сөн.
 в) Бөөрөснь чигн уга, нүһлураcнь чигн уга.
 2 төр. Хүрмин авг-бөрцлө болн авъясла таньдуллһн – 17 ч.
 а) Күүк шинжлһн – 1 ч.
 б) чире-зусинь, өмссн хувц-хунр, эрт босдг угаһинь, кедлмш кед-
 гинь, һартан эрдмтө угаһинь, нүднө хөлөцнь, эк-эцкин тохм.
 2. Хүрм – 5 ч.

- а) өрк зөөлһн
 б) товчлгч һурвн бортх
 в) күүк ирж авлһн
 г) гиичнр гиичлһн
 д) хүрмин хот
 е) бөрөчүдин хот
 ж) бөрөчүдин белг орсна хөөн цөөтө, тоста сав орх йоста, дөкөд
 өмд хөөг орулдмн, дарунь чансн махн (эн махнас күүкнө һазрахн зе
 бөрдмн)
 з) ардаснь ирсн гиичнр ордм
 и) гиичнр улст түрүн цө бөрүлж өгдм
 к) көвүнө һазрахн цөөһөр дөөж бөрж, өркөр цацл цацх йоста
 л) күүкнө һазрахн хойр-һурвн хонг өмнөснь күүкнө наадулна, өлг-
 эдинь йөрөнө
 м) күүкнөннь кишг авдмн
 н) гиичин улст күүкнө һазрахн ду дуулж өгнө
 о) күүкөн авад һархларн, толһа деернь аль-чур хайдмн
 п) күүк авад, аашх улсан тослһн
 р) күүк бууллһн
 с) көвүнө һазрт хүрм боллһн

12

- т) гиичрән йовуллһн
 у) күүкнө үс хувалһн, мөрглһн, шин нөр өглһн
 ф) күүкнө ардас ирлһн
 3. Хүрмд йөрөл төвдг авъяс – 6 ч.

1. һурвн савла төвдг йөрөл
 2. Хүрмин хаалһин йөрөл
 3. Күргүлин йөрөл
 4. Худ өвгнө магтал
 5. Көвүнө герин йөрөл
 6. Күргн, бер хойрт төвдг йөрөл
 7. Өмсүлин йөрөл
 8. Эд ишклһнө йөрөл
 9. Шин буулһсн бер йөрөлһн
 4. Хадмлһн – гидг авъяс – 1 ч.
 Сүк – Балт
 Чон – Белтрг
 Хар – Баран
 Зурһан – Тавнас үлү... н. ч.
 5. Өрк-булд бөөсн цөөр (күүкдт медүлх) – 1 ч.
 6. Наадн: «Күүкнд өрк зөөлһн» – 3 ч.
 3. Күүкд төрлһнө авг-бөрцин туск (күүкдт медүлх) – 6 ч.

- а) күүкд төрлһн
 б) көвүн үрн төрлһн
 г) күүкн үрн төрлһн
 д) өрвсллһн
 е) нөр өглһн
 ж) түрүн ишкдл
 з) үс хөөчлһн
 и) шин һарсн күүкд йөрөлһн
 к) нөр өглһнө йөрөл

Цуг: 24 ч.

Уңг-тохмин бөрлц бөрлһнө медрлһн кетлвр

9-гч класс

1. Нүр үг. «Жаңһр» дамжулад күүкдт уңг-тохмин заңшал медуллһн –
 2 ч.

1. «Жаңһр» – эклц.

13

- а) Садта күн жирдг, салата модн – бүчрдг.
 б) Эдин сөн элдго, элгнэ сөн мартгдгг.
 в) Төрсөн холсн күүкн, – му, төрлөн холсн көвүн – му.
- II. Уңг-тохмин бөрлц медж авлһн – 3 ч.
1. Аавин өмдд – кү тань, агтын сөөнд – һазр тань.
 - а) үйһр
 - б) һал үй
 - в) һулмт үй
 - г) зел үй
 - д) төрл
 - е) зөөһр... н. ч.
 2. Зургар уңг-тохмин нершл медж авлһн – 5 ч. (хулһцг, солһцг, толһцг, жилиһнр, һуһнр, сала, салтр, салтрг, жиртц, зөөһц, зөөһнр, зөөц, зөөһр, зөөт, зөөтр, тасрха-есрке, белһц, белһнр, бөлц, бөлцр, бөлтн, бөлтһг, бел-үй).
 3. Үлгүрер, дууһар дамжулад авг-бөрц, авъяс тодлж авлһн – 4 ч.
 - а) өһг-өһр, элһн – бат.
 - б) Элһн ацан болдго, шавр ацан болдг.
 - в) Эврөнһ махан күүһе хөөһнд чандго.
 - г) Зөөһин келн хурц, һаһцхин һар күнд.
 - д) Зөв эс медсн саднас, зөрлцсн дөөһн деер.
 - е) Ач – эндр гихлө, зө – маһдур гидг.
 - ж) Сад орсн күн – альһ ачдг, садһдан одсн күн – хот элддг.
 - з) «Ээжһн дун», «Хар келн тоһрун», «Өһдр деерһ нархһ»...н. ч.
 4. Эврөнһ уңг-тохмин бөрлц медж, бичж, зурж авлһн – 3 ч.
 5. Аш – 1 ч.
 - а) һаад һаадлһн
 - б) марһан «Кен сөөһер меднө?»

Цуг: 18 ч.

ОЛЗЛХ ДЕГТРМУД

1. Цецн булг. (Эрһжөнө К.)
2. Хальмг келнө келц үгмүдин толь. (Бардан Э., Пүрбөн Г., Муһин Б.)
3. Кел өргжүлһнө дегтр 5 – 9 кл. (Каляһ А.)
4. Хальмг үлгүрмүд болһ төөлвртө туульс. (Биткан Н.)
5. Өөдрхнө хальмгүд. (Житецк И. А.)
6. Хальмг улсин авъясмүд. (Өлзөн С.)
7. Хальмг улсин авъясмүд. (Хахира Н. Л.)
8. Өвкһрин үлдөһөс. (Муутян И.)
9. «Тиигтхө». (Биткан Н.)
10. Өмд булг. (Биткан Н.)
11. Орс хальмг күүһдвр. (Бардан Э., Кирюхин В.)
12. Классин хөөһн умшлһна дегтр 1 – 4 кл. (Мөһкөн М., Оһтан З.)
13. Оһн келһ өмтнө һаадд. (Манжһн Е.)
14. Хальмг үһн.
15. Журһал «Байр», «Төөгин гөрл», «Шамбала», «Мандаһа».
16. Эпос «Жаһр».
17. Хальмг туульс.
18. Буддизм в Калмыкии. (Бакан Э.)
19. «Жаһр» – хальмг улсин баатрлыг эпос. Методическ дөһцл. (Биткан Н., Дельдөнө РБ.)
20. О терминах родства у калмыков. (Корсунка Ц.)
21. Үлгүрмүд. (Окна Б.)

Хальмг улсин авт-берцин, авьясин кетлврнн үлгрлгч зура 5 – 6 наста күүкдт

Сурһлтын дөрвөн	Класс	Кичелин төр	Цаг, ч.	Күсл	Үгин көрч байжуулһн
1-ч дөрвөн	наста	1. Нур үг. Кезэңк хальмг улсин авьясин туск.	5-6	1	Хальмг улсин олон-зүс авьясла таньлдүүлһн.
1-ч дөрвөн	наста	II. Мана ерк-бүл. (1) Ерк-бүлин сурһмжин авьяс.	2	10	Хальмг улсин ерк-бүлин авьясла таньлдүүлһн.
1-ч дөрвөн	наста	2). Аав-ээжин сурһдг авьяс.	3	1	Авьясин хол учринь цөөлж өглһн.
1-ч дөрвөн	наста	4). Аав-ээж күндлдг авьяс.	4	1	Күн – ахта, дөвл – захта, гидг үлгрүд цөөлвр кех.
1-ч дөрвөн	наста	4-5). Кү күндлдг авьяс.	4	2	«Ульснас сур, инэсиг сурһ» гидг үлгрүд цөөлвр кех.
1-ч дөрвөн	наста	2). Аав-ээжин сурһдг авьяс.	3	1	Зан-авьяс, занһ, авц-авц-берци, харсан, ямр-явз, дитг-дарага, ном-польш, үзмүктһер бөөдг, суудг, чанһур.
1-ч дөрвөн	наста	4). Аав-ээж күндлдг авьяс.	4	1	Ах, зах, үлгр, хоорндань, күндлх.
1-ч дөрвөн	наста	4-5). Кү күндлдг авьяс.	4	2	Ульх, инэх, һаран дайлдг, келен чирдг, һаһа, баав, баажа, дөөдг кех.

Сурһлтын дөрвөн	Класс	Кичелин төр	Цаг, ч.	Күсл	Үгин көрч байжуулһн
1-ч дөрвөн	наста	6). Хотас дөөж бердг авьяс.	2	1	Хотын дөөж, сав, берх, идх, эдлх, мадн, идсн, эдлсн мадндан арушан болтхай.
1-ч дөрвөн	наста	7). Ца. Цөөһин авьяс.	3	1	арч ааһ, цөнь зандрж, самрх, шанһ, кеех, зать Үлан цөнь зандрж, Үрхан дөөж болж, Үлсн мадндан арушан болтхай.
1-ч дөрвөн	наста	8). Зул бердг авьяс.	3	1	Зул, зүлын хол, хөөлсн тосн, көвч, цаһан өвсн, һарсан өдр, хол хаалһ.
1-ч дөрвөн	наста	9-10). Дассан давтһн.	4	2	Дассан наадтар батлһн.
1-ч дөрвөн	наста	1). Манг улс ерк-бүлин сурһмжин авьяс.	5	1	Манг улс ерк-бүлин сурһмжин авьяс таньлдүүлһн.
1-ч дөрвөн	наста	2). Күүкд-көөдин сурһмжин тускар.	6	6	Докья, нүднэ хөлц, өрөрн эаалһн төвчлһн.
1-ч дөрвөн	наста	1). Ерк-бүлин сурһмжин авьяс.	7	1	Үднэ эркн, келен дарад, мөнд келх, ном-польш, соңсх.
1-ч дөрвөн	наста	2). Күүн герт ирхлврн, орхларн бийн бердг авьяс сурһлһн.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	3). Аав-ээж күндлдг авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	4). Аав-ээж күндлдг авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	5). Манг улс ерк-бүлин сурһмжин авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	6). Хотас дөөж бердг авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	7). Ца. Цөөһин авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	8). Зул бердг авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	9-10). Дассан давтһн.	7	2	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	1). Манг улс ерк-бүлин сурһмжин авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	2). Күүкд-көөдин сурһмжин тускар.	7	6	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	1). Ерк-бүлин сурһмжин авьяс.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.
1-ч дөрвөн	наста	2). Күүн герт ирхлврн, орхларн бийн бердг авьяс сурһлһн.	7	1	Амин үтөр цөөлгдхкөх үүлдвр.

Хальмг улсын авт-бурчин болн сойлын кетлрин үлгүрч 3 кн.

Сурл-тын дэвнэ	Класс	Кичлин төр	Цар	Күл	Үгин көрч байхүлгн	Кичлин зөвс болн дөңдл
1-ч дэвнэ	3	1. Хальмг улсин авт-бурчин болн сойлын тускар 1) Өрк-бүлин авт-бурчин болн дотрк өлг-эдлэ тускар. 2-3). Хальмг улсин хувцна авт-бурчин болн нос-баштин авт-бурчин тускар.	6	4	Баран, барун, зүн, үкүт, хүлмт, тулн. Төрлг, цөлдг, бизз, бүшмүд, манишк, өөдөн хөлөсн, махла жатаг, камчатк, халавч, бүслөч, товчс, бүс, зөт, лавш, хавчдг, хүрсах махла, чөрт.	Школын музей, Ишка төр.
1	2	4-5). Хувц иерелг авт-бурчин хувцна иерел. а) шин хувцна иерел. б) өмсүлгн иерел	2	2	Иерел даслн. Шин хувцна иерел. Хальмг улсин хувцна авт-бурчг болн нос-баштин авт-бурчг таньлдүлгн.	Хальмг хувцна наадлас
1-ч дэвнэ	3	1. Хальмг улсин авт-бурчин болн сойлын тускар 2) Өрк-бүлин авт-бурчин болн дотрк өлг-эдлэ тускар. 3) Өрк-бүлин авт-бурчин болн дотрк өлг-эдлэ тускар. 4) Өрк-бүлин авт-бурчин болн дотрк өлг-эдлэ тускар. 5) Өрк-бүлин авт-бурчин болн дотрк өлг-эдлэ тускар.	6	4	Бортохо, бөрва, төвш, тавг, күв, ач ааг, хөөсн элжков болтхай Өлн зах-хувц өмсч, үнөс үлү сөн-сөөхн Эднэ элж, зэнь мөнкрж, Өлзөтө болж, өмсч хувцнтн Мөнж, үлү, өмсүлг, чөрт.	Зургад
1	2	1) Хө аллнна авт-бурчин тускар. 2) Махна авт-бурчин тускар. 3) Дотрин авт-бурчин тускар. 4) Хотын иерел. 5) Уулг усна тускар.	1	1	Хө аллнна авт-бурчин таньлдүлгн. Махна чинринь болн авт-бурчин күүкдт мөдүлгн. Олн зүсн хотын иерел даслн: а) дотр мах илхлөрн төвдг иерел; б) хотын иерел таньлдүлгн.	Ишколын музей, Ишка төр.
2-ч дэвнэ	2	1. Хальмг амтнэ шилнч илгдг, уулг хотын авт-бурчин тускар. 1) Хө аллнна авт-бурчин тускар. 2) Махна авт-бурчин тускар. 3) Дотрин авт-бурчин тускар. 4) Хотын иерел. 5) Уулг усна тускар.	6	4	Цус харлго, бүгүрар емнь холынч арасинь шаран нударад арасинь шувтлх, толна шинринь салтх, гөсн тал өвчүнэ чилгч ясна өөр. Бурхнд дөөж, хөв-хөв болн дөмд, өрвэд, бөлд, күзү, өвчү, хуудм ха, эс гиж хавс өдгө – му йор. Нарн гөсн (чивис) Гээн, зүркн, оошк, бөөр, элжн, сөмжн, иерел ишкэд, өвдгт – нүлүрү, амчүдгт – элжн, күүкдгт – бөөр көөдгт – бөөр. Цахан идэн, чиген боз, аадтм, чигтм, шүүрмт, көөрү.	«Цөцн булг» Эржөнө к.
1	1	1	1	5	6	7

1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7

1	дервене	6-ч	дервене	1	7
2		5-ч	дервене	2	6
3				3	
4				4	
5				5	
6				6	
7				7	

1	дервене	4-ч	дервене	1	7
2				2	6
3				3	
4				4	
5				5	
6				6	
7				7	

Цуг: 30 ч.

1	Халымт улсын амн-үгин зөөрлө таньдгийн болон дасгын.	1	Халымт улсын амн-үгин зөөрлө таньдгийн болон дасгын.	1	Халымт улсын амн-үгин зөөрлө таньдгийн болон дасгын.
2	Чөжөр келгн, зурт зурлн, мархан.	2	Чөжөр келгн, зурт зурлн, мархан.	2	Чөжөр келгн, зурт зурлн, мархан.
3	Наадна талыгдлн, наадлн.	1	Наадна талыгдлн, наадлн.	1	Наадна талыгдлн, наадлн.
4	3р халн.	1	3р халн.	1	3р халн.
5	Цалм хайлн.	1	Цалм хайлн.	1	Цалм хайлн.
6	Овн төв халн.	1	Овн төв халн.	1	Овн төв халн.
7	5-6) Тоолдугд болн даржч-гуд.	2	5-6) Тоолдугд болн даржч-гуд.	2	5-6) Тоолдугд болн даржч-гуд.
8	Эл, элэ эрнэ, Ишк, хүрн үрнэ, Көрө, көрө эрнэ, Көл, ам татна.	3	Эл, элэ эрнэ, Ишк, хүрн үрнэ, Көрө, көрө эрнэ, Көл, ам татна.	3	Эл, элэ эрнэ, Ишк, хүрн үрнэ, Көрө, көрө эрнэ, Көл, ам татна.
9	«Он келн өмтнэ наадд» Манжин Е.	4	«Он келн өмтнэ наадд» Манжин Е.	4	«Он келн өмтнэ наадд» Манжин Е.
10	Хөөнө дал	5	Хөөнө дал	5	Хөөнө дал
11	Олн зүсн ангудын зурт	6	Олн зүсн ангудын зурт	6	Олн зүсн ангудын зурт
12	Зандн модн, хү салкн, хаэснэ хат (накиль) ора таньдугдлн.	7	Зандн модн, хү салкн, хаэснэ хат (накиль) ора таньдугдлн.	7	Зандн модн, хү салкн, хаэснэ хат (накиль) ора таньдугдлн.

1	Нүүлн, цөврлн, атх давсн, хуучн хувцн.	1	Нүүлн, цөврлн, атх давсн, хуучн хувцн.	1	Нүүлн, цөврлн, атх давсн, хуучн хувцн.
2	Кө, ө, эрдн, бал, шикр, эрдн, дөнгөр, дөмтө, цөөлх.	2	Кө, ө, эрдн, бал, шикр, эрдн, дөнгөр, дөмтө, цөөлх.	2	Кө, ө, эрдн, бал, шикр, эрдн, дөнгөр, дөмтө, цөөлх.
3	1. Көһн өөр бөөхлэ – кө, Өһн өөр бөөхлэ – ө, 2. Эрдн (рөмөслү) сурхд көлшн үгэ.	3	1. Көһн өөр бөөхлэ – кө, Өһн өөр бөөхлэ – ө, 2. Эрдн (рөмөслү) сурхд көлшн үгэ.	3	1. Көһн өөр бөөхлэ – кө, Өһн өөр бөөхлэ – ө, 2. Эрдн (рөмөслү) сурхд көлшн үгэ.
4	3. Сурһуль – бал, Шикрөс өмтөхн.	4	3. Сурһуль – бал, Шикрөс өмтөхн.	4	3. Сурһуль – бал, Шикрөс өмтөхн.
5	4. Эрдмөс үлү – эрднх үгэ.	5	4. Эрдмөс үлү – эрднх үгэ.	5	4. Эрдмөс үлү – эрднх үгэ.
6	5. Дөнгөр күлүг, дөөсөр боот.	6	5. Дөнгөр күлүг, дөөсөр боот.	6	5. Дөнгөр күлүг, дөөсөр боот.
7	6. Дөмтө шаазһа – хүн бөрт.	7	6. Дөмтө шаазһа – хүн бөрт.	7	6. Дөмтө шаазһа – хүн бөрт.
8	Түүлнн үчр-үтхнхь мөдүлн.	8	Түүлнн үчр-үтхнхь мөдүлн.	8	Түүлнн үчр-үтхнхь мөдүлн.
9	Хавхдн, мөнт, төмс, болһамжта, марл, олма-ухата, оцл.	9	Хавхдн, мөнт, төмс, болһамжта, марл, олма-ухата, оцл.	9	Хавхдн, мөнт, төмс, болһамжта, марл, олма-ухата, оцл.
10	Эрвэсн, һо-һольш, сөмрн, холькн	10	Эрвэсн, һо-һольш, сөмрн, холькн	10	Эрвэсн, һо-һольш, сөмрн, холькн
11	Мархан «Көн мөднэ?»	11	Мархан «Көн мөднэ?»	11	Мархан «Көн мөднэ?»
12	Күүкдн болн көвүдн марталла таньдугдлн.	12	Күүкдн болн көвүдн марталла таньдугдлн.	12	Күүкдн болн көвүдн марталла таньдугдлн.

БАГШНРТ ӨГЧӨХ ДӨНЦЛ

Кезенэ хальмг эмтн теет хошар бөөдг биле. Ишкэ герт бөөдг бөөсмн. Яһад гихлэ. гер цуцхт, цуглулхт жаһр уга болдг. Мана өвкнр дөрвн зүсн мал (мөрн, темөн, хөн, үкр) асрдг, хөрүлдг бөөсмн. Идгтэ һазр хөөһөд, һазрас һазрт нүүһөд йовдг биле. Тигэд хальмг улс нүүдг эмтн бөөсмн. Хальмг улст өрк-бул гисн хамгин цевр үнтэ юмн. Эцк-эк хойр күүкдтөн дөң-түшг, үлгүр болдг.

- Ахнр оln болв чигн,
Аавлань эдл болдго;
- Эгчнр оln болв чигн,
Ээжлөнъ эдл болдго;
- Ээжүн ачиг альхн дөөрөн
Мах чанж өгвчн хөрүлж болшго.

Кезенэ мана өвкнр күүкдөн

- нүднэ хэлэцэр (ширтсн хэлэц, уурта хэлэц...);
- докьяһар (толһаһарн гехх, өргөрн заах...);
- хорлтин үгмүдэр биле, биш (цецгө биче көндө;
- дүңцүллһнэр сән, му, (үннч, күүнд некд болх, үнн келх – сөн; худлч, хулхач, ховч, киртө хувцта – му);
- авъясар, заң-бөрцөр, тууль-туужар, урн үгин билгэр;
- мөндлһнэ, мөрглһнэ авъясар;
- кү күндлһнэ авъясар;
- йерин авъясар;
- цеерин авъясар;
- дееж бөрдг авъясар;
- хотын дееж хөрүлдг авъясар;
- зул бөрдг авъясар;
- цөөһин авъясар;
- махна авъясар;
- хотын йөрөл төвдг авъясар;
- һалын авъясар;
- өмскүл өмсдг авъясар;
- шин хувц өмсхлөрн, һурвн күүнэ йөрөл шингэдг заң-бөрцөр;
- харңу сөөд һазаран һархларн, кех заң-бөрцөр;

- күүнэ герт орхларн ду һарлго һардго заң-бөрцөр;
- оln-зүсн йөрөл төвдг авъясар;
- хүрмин авъясмудар;
- куукдт нер өгдг авъясар;
- түрүн ишкдлин авъясар сурһдг бөөж.

МЕНДЛЛНЭ, МӨРГЛННЭ АВЪЯС

Ик кезенэ мана өвкнр һаран өргж, альхан негдүлж мөндлдг, мөрдгд бөөсмн. Бөөдл-жирһл хүврөд, түрү йовдл харһад, бөөсн бийнь, хальмг улс мөргүлин авъясан геесн уга. Зуг мөндлһнэ авъясин чиринь ге-еһөд, хальмгүд орсин авцар һаран нег – негндөн өгч мөндлдг болцхав. Иим мөндлһн мана кезеңк авъясла ирлцжөхш. Эн мөндлһнэ, мөрглһнэ авъяс күүкдт үзүлөд, цөөлһөд, мөдүлх кертө. Альхиг негдүлж, ерчин өөр бөрж, толһаһан невчк өкөж мөндлдг.

Һаран намчлад, толһан ора дөөр өргж, маңнаннь өөр бөрж, дөкөд ерчин өөр бөрж, өвдглж мөрдгд. Мөрглөрн толһадан альчур угаһар мөрдгд.

ЗӨВ ЭРГЛННЭ АВЪЯС:

- Юм хутхларн, зөв эргүлж хутхна;
- Цө өгхлөрн зөв эргүлж өгнө;
- Хүрмин гиичнриг зөв эргүлж суулһна, зөв эргж һарх зөвтө;
- Күүнэ цогц һурв дөкж зөв эргцхэнэ, авад һархларн, зөв эргж йовх йоста;
- Ю болвчн кехлөрн, хальмг күн зөв эргүлж кенэ: зү сүвлһн, зү бөрлһн, юм мошклһн н. ч.

КҮ КҮНДЛЛНЭ АВЪЯС

Хальмг улст иим үлгүрмүд бөөнө:

- Күн ахта, девл захта;
- Икинъ күндлдг, бичкинъ өкөрлдг;
- Хөрд хөөс халул;
- Ундынь өгөд, учринь сурдг;
- Сурж өгхөр, цокад өг;
- Күндлн бөрн гөртнь, күргн бөрн һазртнь;

- Хотын сөөнийн күүнд өг, хувцна сөөнийн эврэн өмс.
- Төр учрар хоорндан хальмг улс нег-негэн тевчнө, күндлнө.
- Көгшдөн, ахнран, хотн-хаша өмтөн күндлдг йоста.
- Бийэсн ах күүг «та» – гиж келдг.
- Медетө күүнд кезэ болвчн, некд болдмн.
- Альд болвчн, баһ күн босад, медетө күүнд орман өгх йоста.
- Медетө күүнө өмнөс сөрж үг келдмн биш.
- Баһчуд келшдүдөс өмн герт ордг йосн уга, түрүн орж суудго.
- Медетө күүг уралан һарһж суулһна.
- Медетө күүнд хаалһ һарһж өгнө.
- Хотын деежиг медетө күүнд түрүн бөрүлж өгдмн.
- Халун хот уулһн деер түрүн болж медетө улс йөрөл төвдг, на-адксьн медетө улсин даруны йөрөл тэвдг.
- Кезэнэ герин эзн күүкд күн авалян (залуһан) күндлөд «та», «мана күн» гиж келдг бөөж.
- Кезэнэ хальмг улс нег-негэн күндлж, неринь келдго бөөсмн, тер аав, ээж, ах, дөөдө, баажа, баав, авһ, наһц – гиж дууддг.
- Медетө улсан кезөчн һундадмн биш.

ЙОРИН АВЪЯС

- Кезэнэ келшдүд, медетө өмтн бөөсн өрк-бүлд күндлһнө хуучна йосар нег-негэн тевчж, күндлж, һольшгар бийөн бөрдг бөөсмн.
- Медетнр бөөсн герт кен күн болв чигн: һаран нурһндан үүрч, элкен, өвдгөн, өрчөн теврж, шанаһан түшч, йовһн болн келен жийж суудго биле. Юңгад гихлө, эн тоот му йорт тоолгддг юмн.
- Зовлң дала гиж орндан биче ууль, байр ик гиж орндан биче дуул.
- Күүнө герин үүдн-терзөр биче шаһа.
- Саналдмн биш.
- Герт ишкрдмн биш.
- Амндан юм бөрж ордго, һардго.
- Герт орж йовх күүнө өмнөс биче һар.
- Бийэсн ах күүнө өмнөс биче хөрүц.
- Хойр күн күнджөсн цагт хоорнднь биче ор.
- Хоосн сав күүнд өгдмн биш.
- Үүдн хоорнд зогсдмн биш.
- Яһад адһж йовв чигн күүнө герин үүд ардан хайж һардмн биш.
- Үүд келәрн девстм биш.
- Күүнө ардас үс-үмс цацдго, күн аашхла чигн, үс-үмс цацдмн биш.

- Залу күүнө өмнөһөр күүкд күн хаалһинь керчж һардго.
- Хол хаалһд һарад йовжах күүнлө биче цүүглд.
- Гертөс юм үүрж һардмн биш.

ЦЕЕРИН АВЪЯС

- Нарн суусн цагт, нарн һарад уга бөөтл, хальмг күн күүнд үс өгдмн биш.
- Күн өңгрхлө дөчн йисн хонгт гертөсн юм һарһдмн биш.
- Күүнд юм өгдмн биш. Цер бердмн.
- Бүрүллө үүл бөрдго.
- Ора цүүгдмн биш.

ДЕЕЖ БӨРДГ АВЪЯС

- Цөөһөс дееж бөрнө. Дееж бичкдүд уух зөвтө.
- Күн гич ирхлө, терүнө авч ирсн хотас бас дееж бөрнө.
- Хөөнө дотр чанад һарһчкад, бас дееж бөрнө.
- Нөр болхла, байрин хот уувчн, дееж бөрдмн.
- Хүрмин хотас дееж бөрнө.
- «Зул», «Цаһан», «Үрс сар», «Мөөдр сар» болхла, дееж бөрдмн.

ХОТЫН ДЕЕЖ ХӨРҮЛДГ АВЪЯС

- Күүнд хот өгхлөрн: үс, давс, һуйр, шикр болну (чимкөд) хөрү хөрүлдг йоста юмн.

ЗУЛ БӨРДГ (ӨРГДГ) АВЪЯС

- Зул олн бурхдтан өргдмн. Хальмгин 8-д, 15-д, 30-д цөөһөн чанад, зулан өргөд, шаһнд невчк цө кеһөд, үүдн һатцас барун келөн өмнөгшөн ишкөд, цөөһөн Окн Теңгртөн, Цаһан Аавдан цацдмн.

ЦӨӨНИН АВЪЯС

- Хальмг улст күндтө хотнь – цө, тигөд гийчдөн түрүн болж күндлөд, цө бөрүлж өгнө. Хойр һарарн бөрж өгх кергте.
- Цө уухин өмн барун һариннь нерн уга хурһна үзүр норһад, өөдөн

цацад, йөрөл төвдмн. Дорагшан бас цацдмн. Эн авъясыг нуста-нульм-ста һазрт олзлдмн.

— Түрүн бүүрлсн һазртан түрүн болж хальмыг цөөһөн чанх кергтэ.
— Хальмыг цөөһөс зулг өргдмн. Хойр-һурвн дусал цэ шаһнд авад, үүдөр һарһад, өөдөн үүднэ деевр тал цацдмн.

— Цөөһөс декөд дееж бөрдмн. Дееж бөрдг бичкн ааһ гер болһнд бөөх йоста. Терүнд дүүргөд цэ кеһөд, ширөн захд, эс гиж бурхна емн төвдмн.

— Даруны ааһд цэ кеһөд, кен ахднь бөрүлж өгдг.

— Цөөг барун ам эргүлж самрдг. Үлгүр:

«Цэ шиңгн болв чигн

Идени дееж болдг»

— Улан цөнь зандрж,

Урхан дееж болж,

Уусн маднд

Аршан болтха.

МАХНА АВЪЯС

— Махн — хальмыг улсин һоллгч хот. Махн хальмыг улсин жирһлд юунд болвчн орлцна. Хүрм болсн цагт бурхнд дееж өргднө. Сөн өдрлө, гиичд одсн цагтан мах чанад хот кенөвидн, эс гиж белг гиһөд авна-видн.

— Хальмыг улс хөөг өрчлж алдг биле. Өрчлж алхла цусн асхрхш, цусн өрч дотран үлднө.

— Хөөнө арсинь һарарн нудрад, махнас арсинь шувтлад авад, бүкл хөөнө мах эвднө.

— Хөв-хөв болһн зврө чинртэ. Күүнд белгд, демд, өгъяд өмнк келиг хавстаһинь, эс гиж ар келинь өгх кергтэ. Күзүнө мах күүнд өгдмн биш.

— Махар, хөөнө дотрар бас дееж бөрнө: хотын үзүр, тасрха гүзэн, нег тасрха элкн, зүркн, цапан махна үзүр. Бөрөн деежиг декөд бичкдүд хуваж иддмн.

— Хөөнө дотрыг идлһнд бас авъясан геехмн биш: бөөринь көвүн күүнд, зүркннь күүкн күнд, өвгдт нуһлур, эмгдт — элкнөс семжтөһөр өгнө;

— Хөөнө толһаһар бас дееж бөрдмн. Хөөнө толһа хүрмин хотд ирдг йоста.

ХОТЫН ЙӨРӨЛ ТӨВДГ АВЪЯС

Халун хотын йөрөл:

— Халун уурта хотан кеж,

Ур-деежинь Окн Теңртөн нерөдж,
Уух-идх элвг-делвг болж,
Кезөдчн иигж байрта — бахтаһар бөөхиг
Олн деедс өвөтхө.

— А, хөөрхн, цуг деед олн бурхдт

Эн гер-мал болжах үрн-саднд

Кесн шимтэ халун хотын

Ур-дееж бөрж зальврж, шүтж

Үт нас, бат кишг өвөхитн

Эрж суржанавидн...

— Идх-уухтн, эдл-ууштн

элвг-делвг болж,

Мал аһурсарн дала-нала болж,

хот өгсн эздүднь

өглһнө ээн болтха!

— Иден-чигэн элвг-делвг болад,

эзнь ут наста болад,

Зурһан зүүлин хормад багтад,

Маңна тиньгр, то бурн, толһа менд,

Амулц бөөхиг деедс өршөтхө!

— Идсн эдлсн маднд аршан болтха!

— Амулц менд, маңна тиньгр, сөн-сөөхн бөөхиг деедс өршөтхө!

ҺАЛЫН АВЪЯС

— Кезенө нүүхлэрн, һалар юман, бийен өрүлдг бөөж,

— Һалын теңгриг — Окн-Теңгр гиж хальмыг улс тоолдг йоста.

— Һал төөлһн. Һал төөлһиг лам һардж кене.

— Өркин түрүн дусалыг һалд цацдг йоста.

— Амнд учг һархла, һалар өрүлне.

— Нилх күүкдиг саңгин идөһөр өрүлнө.

— Шин патьрт орхларн, һалар өрүлне.

— «Зулд», «Цаһанд», «Үрс сард» һалд хорһ хайдмн.

— Күүнө цогц һарһж ирчкөд, цуһар һалд һаран өрүлнө.

ӨМСКҮЛ ӨМСДГ АВЪЯС

Ирсн гиичд өмскул өгдг йосн (авъяс) бөөнө. Күүкд күүнд арчма эд өгдг йоста, уя хувц бас өгнө. Күүкд күүнд барун ээм деернь төвдмн.

Өгсн өмсүлд (эд болхла) үзүртнэ цаһан (далн) мөңг боодмн. Залу күүнд уя хувц эрк биш өгдмн. Залу күүнд өмсүлд зүн ээм деернь төвнө, захинь өмөрөн кеһөд төвдмн. Герин эзн өмсүлөн өмсчкөд, йерех йоста.

ШИН ХУВЦ ӨМСХЛЭРН ҺУРВН КҮҮНӨ ЙӨРӨЛ ШИҢГЭДГ ЗАҢ-БӨРЦ

Шин хувц күн өмсхлэрн Һурвн күүһөр йөрөлһдмн. Йөрөл уга хувц өмсдмн биш. Бичкн көвүд-күүкдт хувц хулдж авхларн, хустгар өрүслөд, сажад, Һурв дөкж эркнөрн цокхмн болжана. Иим үг келөд: «Эзнь мөңк болг, эднь күүрг болг!»

ХАРҢУ СӨӨД ҺАЗАРАН ҺАРХЛАРН КЕХ ЗАҢ-БӨРЦ

Харҗу сөөд Һазаран Һарглад бөөхлө, барун келөн өмнөн төвөд, өмнөн Һурв нульмад: «Ом баар вани хом пад сууха» – гидг төрн Һурв дөкж дотран умшад, Һархмн болжана. Төрниг соңсхж умшдмн биш. Толһадан махла, альчур угаһар чигн Һардмн биш. Тимм йоста юмн.

КҮҮНӨ ГЕРТ ОРХЛАРН ДУ ҺАРЛГО ҺАРДГО ЗАҢ-БӨРЦ

Күүнө герт орхларн ду Һарлго Һардмн биш. Өөһөн өгх кергтө (хоо-лан ясад, ө Һарад). Өнгрсн күн бөөх герт ду Һарлго, татчг Һардмн.

ОЛН ЗҮСН ЙӨРӨЛ ТӨВДГ АВЪЯС

Күүнө жирилд юн чигн учрна, цуг эн йовдлмуд йөрөлмудт орулна. Үлгүрнь, өсчөх баһчудыг йөрөлһн, аармд морджах ачан йөрөлһн, шин бүүрин йөрөл, шин герин йөрөл, хөрд морджах күүкөн йөрөлһн, өмсүлин йөрөл, көвүнө герин йөрөл, хаалһин йөрөл, шин хувц өмссн кү йөрөлһн, шин Һарсн күүкд йөрөдг йөрөл, хаврин йөрөл, Цаһана, Зулын н. ч. йөрөл:

— Буур жил Һарч, ботхн жил орж,
Орсн шин жилин өлзө сөкүсн өвөж өршөж
Орчлц төвкнүн бөөж,
Олн келн улс ниитэ сөөхн жирилер хоорндан жиртхө;

— Идөн-чиген элвг-делвг болж,
Жил болһн Цаһанан

Улм сөөнөр кеж,
Көк ноһан урһж,
Көвүд-күүкднь өсч,
Күмн жирил сөөхртхө!

— Һарсн көвүнэ ут наста,
Бат кишгте болж, өнр өсклн,
Өскөнө өргн,
Салань сарсхр
Ик баатр залу болж өстхө!

— Һарсн үрнтн өлзөтө болж,
Ардасн олн ду дахулж,
Зурһан зүүлин
Амулһдг багтж бөөтхө!

— Өмссн хувцнтн
Өлзөтө цаһан хаалһта болж,
Эднь элж, эзнь мөңкрж,
Үүнөс үлү сөн-сөөхн
Олн зах хувц
Өмсч, элөж йовх болтхө!

— Өсч-өргжж йовх мана баһчуд
Онһдин дервн цагт
Унғ-тохминнь нер дуудулж,
Авц-бөрцинь бөрж,
Кезөд чигн өмнк хаалһнь алтн болж,
Келсн үгдөн хурц болж,
Кесн көдлмштөн күцц болж,
Кен чигн өмтнлө
Ни-негн, төвкнүн жиртхө!... н. ч.

КҮҮКДТ НЕР ӨГДГ АВЪЯС

— Кезенө үрн Һархла, номар нер өгдг бөөсмн. Гелнғ ном сөкөд, дөрк давтад, нер өгдг бөөсмн.

— Һарсн үрн генткн гемнхлө, аль өнгрхлө, гелнғд одад, ном сөкүлөд, көгшдүдтөн йөрөл авхулад, бөрц бөрөд, юмна му нерд өгдг бөөсмн.
Үлгүрнь: Ноха, Һаха, Му Көвүн, Тулһч, Хулһач... н. ч.

ТҮРҮН ИШКДЛИН АВЪЯС

- Күүкд түрүн ишкдлн кехлө, терүг үзсн күн, келднь махла хайдг бөөсмн – учринь, келин чаңинь шинжүлһн.
- Кел хоорнднь хөөч авад, хөөчлсн бөөдл һарһдг – «тушаһинь» керчх.

БИЧКДУДИН ҮС ХӨӨЧЛННӨ АВЪЯС

- Нилхд жил болтл, толһаднь һар күрдгө. Жил болхла, наһцхнь усинь хөөчлнө (үснднь һар күргүлдг).

ЦЕЦН ҮГ УХА ЗААДГ

Кезенө 10 цаһан буйн, 10 хар нүл гһнөд бөөсмн. Тегөд 10 цаһан буйинь күцөһөд, 10 хар нүүлинь дарад бөөхлө киштгө болхит гиж медетнр келдг биле.

10 ЦАҺАН БУЙН

1. Өршөңү седкл (милосердие).
2. Буйн седкл (доброта).
3. Шагшавд (нравственная чистота).
4. Үнн үг (правда).
5. Өшө некдго (не преследуют).
6. Жөөлн седкл (вежливость).
7. Бурхна номд шүтх (читать святое писание).
8. Бермг седкл (сдержанные в эмоциях).
9. Өм таслдго (не лишать жизни человека).
10. Бурхна номд итх (верить в истинную религию).

Эн 10 цаһан буй алдл уга күцөһөд бөөхлө, оһн өмтн ден-дажт уга, ни-негн, киштгө бөөх.

10 ХАР НҮЛ

1. Өм таслх (лишение жизни).
2. Эс өгсиг авх (брать недозволенное).
3. Буру шагшавд (безнравственность).

4. Худл келх (ложь).
 5. Хар гөр (клевета).
 6. Хорта үг (злословие).
 7. Дөөгин үг (насмешка).
 8. Үлү үзлһн (зависть).
 9. Му седкл (злоба).
 10. Буру үзл (неправильное представление).
- Эн 10 хар нүл, эс гиж килһц һарһж болшго.

ЗУЛ ӨДР КЕХ КУЦӨХНЬ

- Өрүн эрт босад, цөөһөн чанад, дееж бөрөд, зулан өргдмн.
- Цацл цацад, һалд тос, хорһ хаяд, күңшү һарһдмн.
- Зулын йөрөлөн төвөд цөөһөн уудг.
- Эн өдр кегшеһөн төвчөд күндлдмн.
- Элгн-садндан гиичлөд оддмн.
- Асхн теңгрин одн күцсн цагт зулан өргөд, насан авдмн.

ЗУЛЫН ЙӨРӨЛ

Не, чигән-иден элвг-делвг болж,
Нутг-өрчлң дән-дарх уга,
Зурһан зүүлин хамг өмтн амулң эдлж,
Күүнө алтн хормад багтж,
Цуһар сән-сөөхн бөөж,
Иржәх шин жүлин өлзә цаһан хаалһнь хальдж,
Хуучн жил буган авч йовж,
Цуһар сөөхн, менд, байрта,
Үртә-садтаһан амрч-жирһж йовх болтха!

ЖИЛИН ЭЗН

Зул давсна хөөн, Жилин эзн гидг өдр хальмг өмтн темдглнө. һазр-һазрар эн өдр ирлцхш. Зөрм һазрар зулын хөөн һурвн өдр давхла, зөрм һазрар 5-7 хонг давхла, жүлин эзн гһнөд өдр темдглнө. Хуучн жүлән йовулад, шин жүлән тослһн тер. Эн өдр залу күн насан авдг өдр. Көвүн күүнд шин киилг өмскөд, цаһан меңгәр белг өгөд, йөрөһөд, оньган тусхадг юмн. Жилин эзн нүүдг һурвн өдр – догшн өдр гиж кезенө тоолад, бийән саг бөрж, цер бөрдг биле.

Эн гурвн өдр:

- Нөр-наад кедмн биш;
 - Хол-хаалгд йовдмн биш;
 - Гурвн өдр үмс назаран һарһж асхдмн биш;
 - Толһаһан уһаж, самлдмн биш;
 - Керул-цүүген, шууган угаһар, ном умшад, зальврдмн.
- Жилин эзэн нүүлһчкөд, нөр кеһөд, шин жилен тосдг.

ЦАҺАНА АВЪЯСМУД

- «Цаһан» сар нег шинд темдглнө.
- Цаһана» өмн өдрнь боорцг кеһө. Күңшү һарһна. Боорцг оln зүсөр

кегднө:

- а) целвг
 - б) кит
 - в) хуцин толһа
 - г) хорха боорцг
 - д) жола боорцг
 - е) темен боорцг
 - ж) мошкыр боорцг
 - з) шор
 - и) тоһш
 - к) һалуна толһа
- Боорцгарн дееж бөрнө: целвг, кит, хуцин толһа, хорха, жола.
- Маңдур өрүнднь герин эзн күүкд күн «Цаһана» цөөһөн чанна.
- Зул өргнө. Дееж бөрнө.
- Дөкөд цаһална. (Күүкдөн барун халхаснь үмсдмн). Герин эзн цаһана йөрөл төвнө.
 - Цөөһөн уучкад, гер болһнд одад цаһана цөөһөн уулдна. Нөг-негдөн шикр-балтаһар, затяр белг өгнө.
 - Асхдннь «Цаһана» нөр кецхөнө.
 - Цаһан өдрлө кезәнө мөрнө урлдан болдг бөөсмн.